

УДК 140.8:321.7

О.В. АНДРІЄНКО

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК БАГАТОВИМІРНИЙ ЕЛЕМЕНТ ДЕМОКРАТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ**Андрієнко Олена Володимирівна** – кандидат філософських наук, докторант кафедри філософії Донецького національного університету

Стаття присвячена проблемі толерантності як комплексної характеристики світогляду демократичного суспільства. Було проаналізовано правовий, політичний, етнічний, психологічний, релігійний, освітній і моральний виміри толерантності, визначено структуру та сутність толерантності як світоглядної універсалії. Зроблено висновок про те, що толерантність може існувати без розвинутої демократії, але істинної демократії без толерантності не існує.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, демократія, світогляд, світоглядна універсалія, суспільство.

Статья посвящена проблеме толерантности как комплексной характеристики мировоззрения демократического общества. Были проанализированы правовое, политическое, этническое, психологическое, религиозное, образовательное и моральное измерения толерантности, определены структура и сущность толерантности как мировоззренческой универсалии. Сделан вывод о том, что толерантность может существовать без развитой демократии, но истинной демократии без толерантности не существует.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, демократия, мировоззрение, мировоззренческая универсалия, общество.

The article is devoted to the problem of tolerance as a complex characteristic feature of a worldview of democratic society. The political, legal, ethnical, psychological, religious, educational, and moral dimensions of tolerance have been analyzed. The structure and essence of tolerance as worldview universality have been defined. It was concluded that tolerance may exist without of highly-developed democracy but truthful democracy does not exist without tolerance.

Key words: tolerance, intolerance, democracy, worldview, worldview universality, society.

© О.В. Андрієнко, 2012

Постановка проблеми. Демократичне суспільство спирається в своєму розвитку на принципи плюралізму, вільної комунікації, взаємоповаги та взаємодії всіх його членів, що з необхідністю передбачає також і морально-гносеологічний компонент цього процесу – взаєморозуміння. У пошуках спільного підґрунтя для реалізації цього компоненту на чільне місце висувається толерантність як найважливіша світоглядна універсалія.

Мета дослідження. Дослідження толерантності як багатовимірної складової світогляду демократичного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До філософської розробки ідей толерантності в різні історичні епохи звертались різні мислителі. Серед них – Св.Августин, М.Бахтін, М.Бубер, Ф.Вольтер, Д.Дідро, Б.Спіноза, В.Соловйов, М.Бердяєв та ін. Особливе значення для дослідження толерантності мають роботи І.Канта, Дж.Локка та Дж.Мілля. Слід відзначити, що найбільше значення в теоретичному обґрунтуванні світоглядно-аксіологічних і правових засад толерантності має лібералізм.

Проблема толерантності аналізувалась у роботах багатьох сучасних авторів, серед яких слід особливо підкреслити праці П.Гречка [1], О.Іванової [2], С.Львівської [3], Ю.Зінченка та А.Логінової [4], О.Касьянової [5], В.Лекторського [6], О.Маркової [7], Н.Паніної [8], О.Панченко [9], В.Самохвалової [10], М.Уолцера [11], Є.Шестопада [12], О.Шипілова [13] та ін. Проте питання про світоглядне значення толерантності в умовах розвитку демократичного суспільства досі залишається недостатньо дослідженим, що зумовлює потребу

системного соціально-філософського осмислення цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на гучну декларацію та широку соціально-політичну пропаганду толерантності, сучасний світ постійно стикається з тероризмом, локальними війнами, різноманітними проявами ксенофобії та дискримінації. Ці факти свідчать про те, що толерантність є не просто абстрактною філософською категорією, але цілком реальною умовою збереження миру та, зрештою, елементарного виживання. Зростання дегуманізуючих тенденцій і необхідність пошуків ефективних методів культивування терпимості неодноразово обговорювалось на міжнародних конференціях і симпозиумах. Зокрема, толерантність розглядалась і як соціокультурна та світоглядна універсалія [9]. Незважаючи на величезну кількість робіт, присвячених цій проблемі, інтерес до неї з боку наукової спільноти не згасає. Це стає цілком зрозуміло, якщо згадати про те, що для сучасного глобалізованого світу єдиною альтернативою толерантності є взаємознищення. Не випадково 1995 р. був проголошений ЮНЕСКО Роком толерантності.

Дефініція толерантності є не таким простим завданням, як це може здаватись на перший погляд. Ця складність зумовлена постійним зростанням семантичних відтінків цього поняття, зумовлених впливом складних соціально-політичних реалій. 16 листопада 1995 р. країнами-членами ЮНЕСКО було прийнято Декларацію принципів толерантності, де вона визначається як повага, прийняття та правильне розуміння багатого різно-

маніття культур нашого світу, форм самовираження та способів прояву людської індивідуальності. Згідно з визначенням Є. Касьянкової, толерантність – це «...принцип терпимості одного соціального суб'єкта до політичних, етнічних, конфесійних та інших особливостей іншого соціального суб'єкта, тобто визнання світоглядного, релігійного, соціально-політичного, культурного, національного й етичного плюралізму», що передбачає діяльність і взаємодію соціальних партнерів на основі рівності, відкритість соціальному досвіду іншого, збереження індивідуальної своєрідності кожного з них і досягнення згоди без утисків індивідуальних інтересів на осеві діалогу та ненасильства, передусім, через методи пояснення та аргументації [5, с. 4]. Це визначення представляється як досить повне і, навіть, вичерпне, якщо абстрагуватись від напроцуд «підступного» термінологічно-етимологічного аспекту, який у даному контексті має принципове значення. Саме ігнорування семантики та етимології поняття толерантності приводить до того, що воно переходить свої концептуальні межі, намагається завоювати «чужі території», внаслідок чого виникає термінологічна плутанина.

Поняття «толерантність» має латинське коріння – «*tolerantia*» та перекладається українською як «терпимість» (рос. «терпение»). Але такий переклад значно змінює первинний сенс поняття «толерантність» і може навіть бути його повною протилежністю. Так, дієслово «терпіти» несе емоційно-негативне забарвлення та споріднене зі словами «терти», «тортури», «страта», «страждання» та ін. На відміну від толерантності, яка передбачає особистісну активність у ставленні до Іншого, яке ґрунтується на визнанні універсальних прав і свобод людини (саме така характеристика толерантності дається в відповідній Декларації ЮНЕСКО), терпіння зорієнтоване на пасивність, формальну стриманість, яка жодним чином не впливає на внутрішню готовність зрозуміти світогляд Іншого. На цю суперечність вказує й П. Гречко, який пише про те, що російською мовою слово «толерантність» взагалі не перекладається, оскільки в російській культурі просто немає відповідних реалій [1, с. 173 – 174]. При цьому П. Гречко вказує на те, що в сучасній англійській літературі фігурують одночасно два терміни – «*toleration*» і «*tolerance*», що сьогодні є цілком синонімічними. Характерно, що «*toleration*» дійсно означає терпіння, але в найбільш загальному сенсі. Хоча толерантність є більш глибоким поняттям, ніж терпимість, в англійському середовищі обидва поняття є взаємозамінними, оскільки має місце бути смислово багатозначність та еволюційність семантики. Останній за часом виникнення семантичний рівень модифікує всі попередні рівні. Так відбулась еволюція поняття толерантності від рівня віротерпимості (не випадково Дж. Локк називає її «...головною рисою істинної церкви» [14, с. 28]) до визнання цінності культурного різноманіття та універсальних прав людини. У розвинених сучасних суспільствах терпимість невпинно росте до рівня толерантності та зливається з ним, тому взаємозамінність «*toleration*» і «*tolerance*» є цілком

обґрунтованою. Але в суспільствах, які в світоглядному плані ще лише наближаються до сучасності, почасти така «гра терміна» має сумні наслідки, оскільки переходить у банальну підміну понять. Як влучно сказав П. Гречко, «...ідеологічне загравання з толерантністю є особливо небезпечним там, де, як у нас, терпіння до неподобства багато, на всіх рівнях – від побуту до високої політики» [1, с. 174].

В. Лекторський вказує на чотири можливі способи розуміння поняття «толерантність»: 1) толерантність як незацікавленість (передбачає існування ідей, істинності яких не можна ані довести, ані спростувати); 2) толерантність як неможливість взаєморозуміння (передбачає прояв терпимості до іншого, якого не можна зрозуміти та з яким не можна взаємодіяти); 3) толерантність як несходження (означає привілейоване розуміння себе та своєї культури в порівнянні з іншими як більш слабкими, з чого витікає своєрідне терпіння, подане з презирством); 4) толерантність як розширення власного досвіду та критичний діалог (передбачає можливість не лише поважати іншу позицію, але й критично оцінювати та змінювати власну) [6, с. 47 – 53]. Звичайно, найбільш бажаним, конструктивним та відповідним світоглядним ідеалам демократичного суспільства є саме четверте розуміння – толерантність як розширення досвіду та діалог. Дослідження толерантності нерідко зводяться до миролюбних розмірковувань про те, як чудово жити в толерантному соціумі та самому бути толерантним. Але таке вкрай позитивне тлумачення толерантності є дуже вузьким і однобічним. На практиці толерантність цілком може виступати апологією насильства, зокрема, в релігійній і політичній сферах.

Для того, щоб мати змогу максимально дотримуватись принципу наукової об'єктивності, варто проаналізувати існуючі методологічні підходи до проблеми толерантності. У цьому зв'язку С.Львівська виокремлює чотири базові підходи: 1) аксіологічний; 2) ідеально-типовий; 3) онтологічно-історичистський; 4) «конфліктний» [3, с. 27]. Незважаючи на зовнішню різницю методологічних позицій щодо толерантності, можна виокремити декілька базових ідей, які притаманні всім чотирьом підходам. По-перше, толерантність передбачає достатній рівень моральної та світоглядної зрілості. По-друге, універсальна сутність толерантності зажди стикається з різноманітними політичними та соціокультурними практиками, окремими групами та інтересами, які впливають на її інтерпретацію та реалізацію. Це цілком логічно, адже, як і будь-яка світоглядна універсалія, толерантність носить історичний, духовно-практичний і гнучкий характер та накопичує в собі різні смисли та способи інтерпретації. По-третє, толерантність (як і інші універсалії демократичного суспільства) має внутрішню динаміку та постійно знаходиться в стані становлення, адже не можна раз і назавжди встановити норми поведінки для всіх можливих ситуацій, в яких слід проявляти толерантність. Зрештою, цілком правий П. Гречко, який пише: «Толерантність – це ...культура буття в негаранто-

ваному та складному світі» [1, с. 179].

У цьому зв'язку пропонуємо наступне визначення толерантності: це динамічна світоглядна універсалія, яка регулює політичні та соціокультурні відносини між людьми, спираючись на визнання права інших на світоглядні уявлення, які відрізняються від особистісних, та пошук компромісу.

Як світоглядна універсалія в структурному аспекті толерантність може бути розділена на основний зміст (у даному випадку – це інтенція на визнання права на різноманітність позицій) та конкретну інтерпретацію в суспільній практиці. Інший, більш психологізований варіант структури толерантності пропонує Є. Касьянова, яка виокремлює наступні її елементи: 1) когнітивний; 2) емоційно-оціночний; 3) аксіологічний; 4) діяльний (цей елемент, на думку Є. Касьянової, є головним) [5, с. 6].

Основними вимірами толерантності як елементу світогляду демократичного суспільства є наступні: 1) психологічний; 2) політичний; 3) правовий; 4) моральний; 5) етнічний; 6) релігійний; 7) соціалізуючий.

У психологічному контексті проблему толерантності доцільно проаналізувати в зв'язку з понятійними опозиціями «інтолерантність» – «толерантність» і «авторитарна особистість» – «демократична особистість».

Авторитаризм як політична система характеризується такими рисами, як жорстка централізація влади, домінування командного управління та утиски громадянських прав і свобод. Проте, крім політичного виміру, авторитаризм продукує людей з певним типом світогляду, рисою якого є, зокрема, інтолерантність. Відомий дослідник-психоаналітик В. Райх у своїй роботі «Психологія мас і фашизм» подав детальне дослідження авторитарності і фашизму у соціально-психологічному контексті. В. Райх вважав, що нетерпимість і інші риси авторитарних особистостей невіддільні від їх своєрідної психологічної організації, яка витікає зі специфічних умов виховання та соціалізації (придушення природної репродуктивності, система жорстких заборон, у результаті чого в людини формується соціальна ірраціональність і несвідома тривога, яку вона прагне мінімізувати через самоототожнення з сильною державною владою). Наслідуючи приклад В. Райха, до аналізу проблем авторитарної особистості та її рис, а також психологічних основ толерантності та інтолерантності звертались інші дослідники – О.Асмолов («Психологія особистості: культурно-історичне розуміння людини»), Т.Адорно («Дослідження авторитарної особистості»), А.Маслоу («Структура авторитарного характеру»), Е.Фромм («Втеча від свободи»).

Російський фахівець з політичної психології Є. Шестопал виокремлює головні характеристики, які притаманні комплексу особистісних якостей, що отримав назву «авторитарна особистість»: 1) змістові характеристики (націоналізм і етнонаціоналізм як установки проти «чужих», політичний конформізм по відношенню до «своїх», консерватизм, конвенціоналізм, мілітаризм і релігійність); 2) психологічні форми вираження та способи мис-

лення (нетерпимість до інакомислення, до невпевненості та безладу, ригідність, стереотипність, закритість мислення, схильність все оцінювати в чорно-білих тонах) [12, с. 218]. З перелічених Є.Шестопалом характеристик авторитарної особистості важко погодитись лише з релігійністю, адже практика показує, що релігійність зовсім не суперечить (а почасти й підтримує демократизм і толерантність). Наприклад, толерантність є важливою цінністю для більшості східних релігій, а сучасна західна демократія з її уявленнями про права та свободи особистості навряд чи відбулася б без християнства та, зокрема, без протестантського віровчення. Тому, можливо, більш коректним буде говорити не про релігійність (тим більше, що цей термін досі залишається дуже дискусійним навіть у релігієзнавстві), а про релігійний фанатизм в країні форми релігійного фундаменталізму.

Чисельні соціально-психологічні дослідження толерантності чітко вказують на те, що в діалектиці суспільно-історичного процесу чинниками розвитку виступають не лише конфлікти, але й взаємодопомога та толерантність.

Толерантність як психологічний і соціальний феномен може бути розділена на позитивну (істинну) толерантність (що передбачає свідоме прийняття можливості інших позицій щодо певного питання або об'єкта) та негативна толерантність (квазітолерантність), яка являє собою лише здавну терпимість і не виходить за межі суто зовнішньої стриманості поведінкових реакцій.

Інтолерантність також має широкий спектр психологічно-поведінкових проявів: від відстороненості, відчуженості від того, що суперечить світоглядним позиціям особистості, до вираженої агресії, відкритого емоційного бунту та боротьби.

Необхідно розуміти, що демократичне суспільство не виключає присутності серед його членів авторитарних особистостей, так само як і в авторитарному суспільстві багато особистостей демократичної психологічно-політичної орієнтації. Крім того, ще А. Маслоу та інші фахівці відзначали, що не слід ототожнювати незахищених і залежних членів суспільства з авторитарними особистостями. Проте, у будь-якому випадку толерантність – це атрибут гармонійної та психологічно сформованої особистості. Як влучно відзначають автори роботи «Толерантність як чинник протидії ксенофобії: управління ризиками ксенофобії в суспільстві»: «Толерантність – це життя за формулою здорового глузду, ксенофобія – життя за формулою забобону» [4, с. 11].

Політичну толерантність можна визначити як ціннісно-нормативну систему, що регулює відносини між суб'єктами політики та орієнтує їх на досягнення компромісів у існуючому правовому полі. О. Маркова вважає, що політична толерантність є різновидом і вищою формою толерантності в цілому та виступає найбільш перспективним шляхом переходу до довгострокової безпеки і стабільності суспільства [7, с. 7].

Толерантність (як і її протилежність – інтолерантність) у політичній сфері проявляється на різних рівнях: 1) на рівні міждержавних відносин;

2) на рівні політичних інститутів певної країни; 3) на рівні політичної еліти; 4) на рівні народу; 5) на міжособистісному рівні серед політиків. Причому почасти саме міжособистісний рівень здійснює потужний вплив на всі інші. Наприклад, міжособистісні конфлікти та взаємна інтолерантність Б.Єльцина та Р.Хасбулатова виявились свого часу невіддільними від їх ролей Президента Росії та Голови Верховної Ради відповідно. Невдовзі після цього почався масовий перехід прибічників Б.Єльцина з парламенту до органів виконавчої влади. Депутати, які залишились у парламенті, консолидувались ще більш міцно на антипрезидентській основі. Тобто, створення з парламенту «образу ворога» було в багатьох моментах зумовлене діями (хай і несвідомими) самої виконавчої влади [12, с. 220].

Для України на початку XXI ст. гостро постала проблема інтолерантності серед представників еліти, що породжує чисельні конфлікти на різних політичних рівнях і дестабілізує суспільство.

Хоча демократія «багата на компроміси», сама вона не є предметом компромісу, а її світоглядні засади, цінності, ідеали становлять предмет «громадянської релігії» або «світської сакральності» [1, с. 177]. Більше того, деякі дослідники (наприклад А.Шипілов) вважають, що демократія – це «...інституалізована форма соціального конфлікту, вона за своїм змістом передбачає політичну боротьбу між соціальними групами і індивідами, тому для того, щоб ...групи були здатні зберігати спільність, а не розірвали її в ході боротьби, їм необхідний базовий консенсус...» [13, с. 41]. В. Самохвалова формулює протилежну точку зору та пише, що в умовах дійсної толерантності більш логічною є солідарність, а не конкуренція [10, с. 174]. Насправді держава має підґрунтя та обов'язок захищати свої демократичні цінності та ідеали всіма легітимними способами. Але при цьому толерантність держави вимірюється толерантністю її громадян (саме громадянська толерантність робить легітимними відповідні державні дії та рішення), тому без згоди народу вона не може діяти ані толерантно, ані інтолерантно. Що стосується інтолерантності самій державі, то вона є цілком нормальним явищем, але якщо не переходить певних правових меж.

Хоча толерантність прийнято розглядати як атрибут демократії, існують і інші позиції. Так, Е.Уолцер вважає, що толерантність легше зберігати в умовах чітко визначених відносин панування та підкорення, характерних, зокрема, для багатонаціональної імперії [11, с. 28 – 31]. Саме в умовах імперії може дуже яскраво проявлятися толерантність держави до меншин, яка може доходити навіть до повної їх автономізації. Що стосується демократичної національної держави, то, як відзначає А. Шипілов, воно є толерантним передусім не до меншин, а до окремих громадян як автоматизованих індивідів [13, с. 42]. Таким чином, демократія не є єдиною умовою розвитку толерантності в суспільстві, а толерантність з'явилась раніше сучасних демократичних країн, але саме за демократичного режиму толерантність стає найбільш розвиненою та ефективною.

Правовий вимір толерантності є одним з найбільш складних і неоднозначних. Ця неоднозначність полягає, передусім, у питанні про те, чи має бути толерантність правовою нормою, чи вона є суто внутрішнім моральним вибором кожної людини.

Співвідношення толерантності та права неодноразово відображалось у відповідних юридичних документах. Так, базовими із цих документів є «Загальна декларація прав людини», «Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права», а також «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права». У цих документах чітко задекларовані принципи недискримінації, рівності всіх людей перед законом, право на свободу думки, совісті, переконань тощо, а також наголошується на тому, що ігнорування та порушення прав людини будь-якого характеру є прямою чи опосередкованою причиною війн і тяжких страждань людства, особливо в випадках, коли ці дії є інструментами іноземного вторгнення у внутрішні справи інших держав [15, с. 335 – 339]. У «Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації», «Декларації про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин» та інших подібних документах закріплені принципи неприпустимості расизму та расової дискримінації. Стосовно внутрішнього державного правового підґрунтя толерантності в Україні та багатьох інших країнах, то базовими документами для них є конституції.

Знаковою подією як з правової, так і з моральної точок зору є також перелік фундаментальних цінностей, які будуть відігравати провідну роль у міжнародних відносинах у XXI ст. (згідно з «Декларацією тисячоліття ООН», 2000 р.): свобода, рівність, солідарність, повага до природи, до спільних обов'язків і толерантність [15, с. 351 – 353].

Не зважаючи на важливу роль толерантності для правової системи кожної країни та світу в цілому, а також на те, що на сьогодні принцип толерантності відображений у багатьох правових документах і ефективність права як регулятора суспільних відносин, інтерпретуючи толерантність як правову категорію, варто зберігати своєрідну «концептуальну обережність». Цілком слушна позиція виражена в роботі П. Гречка, який пише: «Перетворившись на правову норму, толерантність зрадить самій собі. Адже вона – продукт вільного вибору людини, а право обов'язково включає в свою структуру примусові заходи дії. Чи можна примусити людину до свободи?» [1, с. 179]. На думку П. Гречка, толерантність в праві просто розчиняється та втрачає свій первинний сенс, хоча в лоні толерантності іноді формуються правові норми (наприклад, ті, що стосуються одностатевих шлюбів, легалізованих у деяких країнах). Отже, не можна ставити правовий аспект толерантності вище за її моральне значення.

Моральний вимір толерантності найкраще проявляється саме на громадянському рівні, адже, якщо для державних органів толерантність є принципом управління, то для громадян – моральною чеснотою та громадянським обов'язком. Толерант-

ність як конструктивний спосіб відношення до світу цілком відповідає аристотелевському заклику завжди прагнути добра та вчиняти в найкращий спосіб.

Плюралістичний моральний контекст сучасного суспільства передбачає, що жодне благо не може нав'язуватись громадянам насильницьким шляхом, а поняття «добре» та «погано» є досить ситуативними та неоднозначними. Новітня етика характеризується не тільки плюралізмом, але й зростанням ролі особистісної відповідальності (адже толерантність першочергово реалізується через діяльність окремих людей) та дискурсивність. Все це ускладнює формування спільного морального підґрунтя, без якого неможлива злагоджена робота жодної соціально-політичної системи. Вирішення цієї суперечності може бути знайдене далеко не в кожному теоретичному напрямку. Тому серед існуючих у сучасній етиці підходів найбільш продуктивним для аналізу ролі толерантності в демократичному суспільстві видається етика дискурсу (К.-О. Апел, Ю. Габермас та інші), яка шукає відповіді на питання моралі в дискурсі та процесі комунікації соціальних суб'єктів.

Глибинний моральний сенс має лише істинна позитивна толерантність, на відміну від толерантності негативної. Проте на практиці чітко розрізнити їх вдається не завжди.

Толерантність як світоглядна універсалія не суперечить чисельним варіантам її інтерпретації через окремі моральні цінності свободи, відповідальності, добра тощо. Вона допомагає конструювати індивідуальну систему цінностей і індивідуальна як моральна цінність, завжди носить конкретний характер. При цьому моральною межею толерантності повинен бути принцип максимального уникнення шкоди, що можуть спричинити власні дії по відношенню до інших.

Проблема етнічної толерантності є особливо актуальною для поліетнічного суспільства, яке знаходиться в процесі демократизації. Етнічна інтолерантність є формою прояву кризових трансформацій етнічної ідентичності, за якої підвищується чутливість до представників іншої етнічної групи, яка може виражатись як у формі суто психологічного неприйняття, так і в формах дискримінації та навіть геноциду.

Толерантність є ознакою демократичного світогляду та запорукою гармонійного співіснування різноманітних етносів в одній державі. Проте досить тривожними сигналами є результати деяких соціологічних досліджень етнонаціонального аспекту толерантності в Україні. Так, відомий соціолог Н. Паніна у результаті спеціального дослідження дійшла висновку про те, що в Україні з 1992 р. по 2005 р. все більше знижується національна толерантність, що суперечить демократичному шляху і робить цілком вірогідним встановлення тоталітарного режиму націоналістичного або комуністичного типу [8, с. 7]. Толерантність демократичного світогляду невіддільна від визнання етнокультурного плюралізму.

У контексті аналізу етнічної толерантності варто відзначити неоднозначний соціально-пси-

хологічний феномен, який можна позначити як «внутрішню еміграцію». У найбільш загальному сенсі він позначає індивідуальний внутрішній стан, який виникає внаслідок порушення механізмів детермінації толерантності та формування ідентичності, коли громадянин раптом відчуває себе іноземцем у власній країні. Цей феномен був поширений як у СРСР, так і після його розпаду. Зокрема, оксюморон «внутрішній емігрант» застосовували А.Ахматова, О.Зинов'єв, І. Кон та ін. О.Іванова визначає внутрішніх емігрантів як людей, які не погоджуються з політикою, ідеологією, діями держави, громадянами якої вони є, та які не мають змоги виразити цю незгоду через утиски та репресії з боку держави. У випадку коли вони не мають можливості або бажання реальної еміграції, вони проявляють свою позицію в уникненні офіційного життя та в різноманітних формах неопублічної культури [2]. Оскільки феномен внутрішньої еміграції має глибинну психологічну природу, то він може довгий час знаходитись у непроявленій формі та актуалізуватись під час зростання авторитарних тенденцій у державі. Розвиток демократичних інститутів і практик є найкращою профілактикою цього стану, з якого почасти дуже складно вийти навіть за умови зміни зовнішньої ситуації.

Релігійна толерантність невіддільна від проблеми релігійної свободи. Слід наголосити, що для демократії є важливим, насамперед, рівне відношення держави до всіх релігій і визнання прав інших людей на вільний вибір релігійної приналежності. Негативними соціально-історичними чинниками формування релігійної толерантності в Україні є цезаропапистські історичні традиції, коли держава активно втручалась у релігійні справи та коригувала їх згідно з політичними інтересами; часті випадки порушення прав релігійних громад приватними особами та держслужбовцями; складний поліконфесійний і поліконфесійний склад населення України. Але українське суспільство має також і вагомий позитивні чинники, які успішно сприяють становленню та розвитку релігійної толерантності: історично сформована поліконфесійність (що є амбівалентним чинником); схильність до синкретизму та діалогічності світогляду; достатньо розвинена соціокультурна відкритість. У зв'язку з тим, що в Україні найпоширенішою релігією є православне християнство, варто відзначити важливу роль тенденцій екуменізму для зростання релігійної толерантності в країні.

Що стосується соціалізуючого виміру толерантності, то тут необхідно відзначити, що навіть за умови визнання її природності, толерантність у суспільстві необхідно виховувати – у родині, органах державної влади, релігійних організаціях, закладах освіти, на підприємствах, через ЗМІ тощо. Одна з «граней» толерантності полягає в тому, що вона є соціальною характеристикою індивіда, його здатністю цивілізовано та ефективно взаємодіяти з оточуючими. Найкращою освітньо-культурною стратегією формування толерантності в умовах демократії є діалог і виховання діалогічної, широко мислячої та добре освіченої особистості. Ці завдання стоять, у першу чергу, перед гуманітарною

галуззю науки, яка має органічно поєднуватись з природничою та технічною складовими.

Висновки. Таким чином, толерантність є припустимою без розвинутої демократії, але повноцінна демократія без толерантності існувати не може.

Толерантність є інтегративною багатокомпонентною світоглядною характеристикою демократичного суспільства та включає безліч вимірів – від політичного, правового та етнічного – до психологічного, релігійного, освітнього і морального.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гречко П. О границах толерантности / П. Гречко // Свободная мысль – XXI. – 2005. – №10. – С. 173 – 182.
2. Иванова Е.Ф. Феномен внутренней эмиграции / Е.Ф. Иванова // Век толерантности. – 2010. – №1 – 2 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tolerance.ru/>
3. Ильинская С.Г. Теория толерантности: проблема выбора методологии / С.Г. Ильинская // Политическая теория, язык и идеология. – М.: РАНП, 2008. – С. 20 – 35.
4. Толерантность как фактор противодействия ксенофобии: управления рисками ксенофобии в обществе риска / Под ред. Ю.П. Зинченко, А.В. Логинова. – М.: Федеральное государственное учреждение «Межведомственный аналитический центр социальных инноваций Федеральное агентство по здравоохранению и социальному развитию», 2011. – 589 с.
5. Касьянова Е.И. Социально-философские основания толерантности: дис. на соискание ученой степени д. филос. н.: спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Евгения Ивановна Касьянова. – Улан-Удэ, 2009. – 31 с.
6. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В.А. Лекторский // Вопросы философии. – 1997. – №11. – С. 46 – 54.
7. Маркова Е.А. Толерантность в политическом процессе: региональный аспект: дис. на соискание ученой степени к. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Елена Александровна Маркова. – Чита, 2007. – 169 с.
8. Панина Н.В. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине / Н.В. Панина // Вестник общественного мнения. – 2006. – №1. – С. 5 – 16.
9. Панченко А.И. Толерантность как культурная универсалия (обзор материалов конференции) / А.И. Панченко // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 3: Философия. – М.: Институт научной информации по общественным наукам РАН. – 1996. – №4. – С. 116 – 129.
10. Самохвалова В.И. О содержании понятия «толерантность» в современном культурном контексте / В.И. Самохвалова // Философский журнал. – 2008. – №1. – С. 161 – 175.
11. Уолцер М. О терпимости / М. Уолцер; [пер. с англ. И. Мюрнберг]. – М.: Идея-Пресс; Дом интеллектуальной книги, 2000. – 160 с.
12. Шестопад Е.Б. Политическая психология / Е.Б. Шестопад. – М.: Инфра-М, 2002. – 484 с.
13. Шипилов А.В. Демократия и толерантность / А.В. Шипилов // Социологические исследования. – 2005. – №3. – С. 38 – 43.
14. Locke J. A Letter Concerning Toleration. – Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1983. – 67 p.
15. Толерантность / Под ред. М. Мчедлова. – М.: Республика, 2004. – 416 с.